

Олександра САЛІЙ

УДК [821.161.2-34.09:7.04]І.Франко

«ІРИГАЦІЯ»: ПРИЗАБУТЕ ОПОВІДАННЯ ІВАНА ФРАНКА ЗІ ШЛЯХЕТСЬКОГО ПРОЗОВОГО ЦИКЛУ

У статті йдеться про маловідоме сатиричне оповідання Івана Франка «Іригація», присвячене соціально-економічним проблемам епохи та взаєминам польської шляхти з сільською громадою. Особливу увагу присвячено проблематиці та поетиці образотворення. Підкреслено значення іронії як конструктивної функції тексту, що дає змогу викрити zdeформовані цінності тогочасного суспільства.

Ключові слова ● іронія, сарказм, портретування, злободенність, шляхта, сільська громада.

Наприкінці 80-х років XIX століття Іван Франко написав оповідання «Іригація», яке побачило світ майже 50 років по тому – у 1927-му. Саме тоді академік М. Возняк самостійно реконструював його з окремих фрагментів (поодиноких нумерованих вісьмох листочків, збережених у архіві Франка), поділив на сім частин, а відтак опублікував у журналі «Життя й революція»¹. Іван Денисюк назвав цю роботу «складною й філігранною операцією»².

Жанр твору – оповідання, що належить до шляхетського прозового циклу творчості Франка (за класифікацією М. Легкого). До цієї ж групи, на думку дослідника, належать твори («На вершку», «Довбанюк», «Не спитавши броду», «Геній», «Основи суспільності», «Великий шум»), у яких «з глибоким психологічним

¹ Життя й революція. 1927. № 6 (червень). С. 289–306.

² Денисюк І. Михайло Возняк – фундатор українського франкознавства. URL: <http://institutes.lnu.edu.ua/franko/lvivska-frankoznavcha-shkola/vcheni-lvivskojji-frankoznavchoji-shkoly/myhajlo-voznjak/>

зондажем, іноді з гумором та іронією виведено представників дворянського стану»³. «Іригацію» можна також вважати сатиричним твором, адже іронічний компонент цього оповідання – сюжетотворчий, апелює до позатекстової реальності – соціально-економічних проблем епохи. Якщо у ранніх сатиричних творах Франка іронія була лише стилістичним прийомом та виконувала, на думку Р. Семківа, ілюстративну, суто риторичну функцію, то з середини 80-х характер авторової іронії змінюється: «вона набуває функції конструктивної, стає відправним елементом, установкою творення структур, персонажа, діалогу, сюжету»⁴.

Іронічний тон наратора вловлюється з перших рядків, в яких автор, намагаючись заінтригувати читача, описує святковий ранок «одної прекрасної весняної неділі» у великому подільському селі Сухобаби: «Празнично шумів ліс на невеликім горбику оддалік села, і празнично загули необавці опісля церковні дзвони. Все в селі, від чисто вибілених хат аж до дітей, прибраних в білі сорочечки, так і промовляло, що нині якесь свято, – не проста неділя, а якийсь особливий празник» [т. 18, с. 119]⁵. Як виявилось згодом, йшлося зовсім не про релігійне свято, а про небувалу доти подію в історії культури Поділля – «першу пробу штучного орошення при допомозі машини» [т. 18, с. 123]. Та попри задекларовану тему – використання нової техніки у сільському господарстві краю, ідея твору зосереджена навколо іншої проблеми тогочасної галицької дійсності – викриття пихатості та зарозумілості морально спустошеної польської шляхти, представники якої щиро вірили у «культурну місію» панів («двору») серед українського селянства. При цьому самі селяни, жартуючи (або ж плутаючи зі співзвучним словом культура), називали цю місію «хавтурною» чи «політурною», в чому відчувається тонка словесна гра (хавтура – побори натурою, які брало духівництво⁶; політура – вид лаку, що являє собою розчин смолистих речовин у спирті і використовується для полірування виробів з дерева⁷) – у переносному значенні «політурна» місія панів полягала у відшліфовуванні темних умів селян.

Основним поетикальним прийомом твору є нарочита гіперболізація, пафосний виклад подій, які, за словами Франка, допомагають загострити, «вказати слабі і смішні сторони общества», висміяти їх, щоб через те улічити» [т. 26, с. 20].

³ Легкий М. Проза Івана Франка. Проблеми класифікації // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Львів, 2011. Вип. 55. С. 18.

⁴ Семків Р. Риторика та іронія у малій прозі Івана Франка // Наукові записки: збірник. Київ : КМ Академія, 2001. Т. 19. Ч. 1 (спец. вип.). С. 27.

⁵ Тут і далі, цитуючи тексти І. Франка, вказуватимемо у квадратних дужках том і сторінку з видання: *Франко І.* Зібрання творів : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1976–1986.

⁶ *Словник української мови* : в 11 т. / [ред. коллег. І. К. Білодід (голова) та ін.]. Київ : Наукова думка, 1980. Т. 11. С. 8.

⁷ *Там само*. Київ : Наукова думка, 1976. Т. 7. С. 83.

При цьому право сміятися з поведінки панів мають не лише читачі. Ще на початку твору з «панськовитих» коней, які бояться переступити через діри на сухо-бабському містку, сміються селяни, що чекали біля церкви на прибуття панства з повітовим маршалком: «– Ха, ха, ха! Дивіть, дивіть, фірмани позлазили, поза-тулювали коням очі і так ведуть їх через міст! І другий повіз так само! І третій!..» [т. 18, с. 120]. Та й сам всезнаючий оповідач час від часу коментує реакцію громади: «послідня замітка була привітана загальним вибухом сміху» [т. 18, с. 120], «перешіптувались деякими не зовсім делікатними жартами» [т. 18, с. 120], «всі присутні аж залились сміхом» [т. 18, с. 121], «у деяких гостей губи потягнулись кінцями вниз, у других вгору від незамінного іронічного сміху» [т. 18, с. 132] тощо.

Під прицілом в'їдливої іронії опиняються майже всі персонажі оповідання – окрім селян, які почасти також долучаються до характеристики головних героїв. Зокрема, саме з їхніх (селян) коротких діалогів читачі дізнаються, що почесне панство, замість того, щоб поспішити до церкви, спочатку завернуло до корчми, бо «Kier świat, propinacja grunt» [світ – дурниця, найважливіша річ – це повна чарка] [т. 18, с. 121], а також про те, що та корчма (чи то пак, «касино») належала їхньому пану-«постемповцеві», який продавав тут свою недобру горілку («вип'єш чарку, то хоч по стінах дерись» [т. 18, с. 121]). Це було чи не найбільшим панським досягненням, окрім штуки «убирання, то єсть заставлювання столів» [т. 18, с. 124] та «культурної місії», до якої, на думку селян, «належить пси людські по полю стріляти» [т. 18, с. 121]. З коротких реплік представників сільської громади (фактично єдиного позитивного імаго у творі) відчитуємо справжню суть діянь одного з головних персонажів – пана Зефірина Андрониковського. Попри те, що він написав аж три наукові праці, ніяк не розумів просто факту: чому англійська машина так швидко поламалася, не ставши амбітним втіленням його постемпової ідеї. Лише сільський слюсар пояснив причину аварії: «ся помпа завелика для сего потоку, а як не стало води, то крізь дірки в сисаку набігло досередини болота. Болото заткало кляпу, коні шарпнули і товчок кляпу зламав» [т. 18, с. 133].

Викриваючи типові для того часу негативні соціальні явища, автор іронізує над представниками певних суспільних верств, демаскуючи їхній здеморалізований спосіб життя й zdeформовані цінності. Чимало уваги приділяє панству: «построеним» дамам, які манірно пхали та штуркали парасольками залізну машину, і товстопузим панам з карабелями, які приїхали аж під самі церковні двері в пишних каретах, що поблискували «лакированими пудлами та срібною упряжкою коней, побрязкуючи дзвіночками, та дзьоркальцями, та ланцюжками» [т. 18, с. 120–121]. Іронізує з молодого, худенького та низенького панотчика, якому пан Зефірин дав «за торжественну потребу» дуката, свідомо не запросивши почастиватися наїдками на заставленому столі, та його родини – високої і повновидої паніматки і здоровезної і «товстої, як прикадок», матері паніматки, або, як її жартома називали селяни – сухобаби. Об'єктом мимовільної насмішки стає навіть шкільний учитель та верескливо-пискливий хор сільських школярів,

котрі під його проводом співали Службу Божу. Попри всі старання, школярі на святі заробили лише по келишкові меду і по пиріжкові на закуску, а запобігливий перед панством учитель, «що аж упрів та зо шкіри дерся-мучився», – лише двонедільну хрипку [т. 18, с. 129].

Моделюючи образи персонажів – Зефірина Андрониковського, його дружини Целіни та повітового маршалка, Франко унікав розгорнутих портретних описів, зосереджуючи увагу на окремих деталях, які давали повне уявлення про особу: червоне й одувате лице Андрониковського та його пухкі руки; валовита, здоровенна постать пана маршалка з могучими лапами, товстим, майже квадратним обличчям і сірими, «в товщу потопаючими» очима [т. 18, с. 126]; іноді доповнював образну характеристику гіперболічними метафорами, пафосними коментарями з пародійною претензією на високий стиль («то не сонце зійшло, а до покою пана Зефірина вкотилося широке, чисто виголене і розрадуване лице пана маршалка» [т. 18, с. 139]), акцентував на пристрасті до чарки («пан маршалок поїхав, випивши на radoщах не одну, а дві бутилки бордо» [т. 18, с. 141]), чванливості і марнотратстві (маршалок «утопив» свій мільйон, «будуючи насеред ставу палац, котрий тепер, ще вверху не скінчений, фундаментами в воду лізе» [т. 18, с. 137]).

Портретові Целіни Андрониковської автор приділив дещо більше уваги, описуючи її «розкішну стать» – зграбні ручки, блискучі очі, калинові уста, густі, жовто-золоті коси, що спадали буйними хвилями на її груди. Але попри цілком здорову принадливу зовнішність, дружина Зефірина була недужа – от уже п'ять років хворіла на дивну нервозну хворобу: досить було найлегшого дотику, різкого звуку, щоб збудити її «страшно напружені нерви», зворушити, збентежити, «довести до конвульсій, до полусмерті» [т. 18, с. 134]. До слова, про цю ж таки виключно панську нервову хворобу писав Г. Хоткевич в оповіданні «Дві дячихи», одна з головних персонажів якого хизувалася перед іншою діагнозом «нервова кров» (таку «можуть мати лише дуже делікатні люди»⁸). На думку С. Павличко, тема неврозів – «данина декадентським вітрам із Заходу» – була дуже популярною в українській літературі епохи *fin de siècle*. Зокрема, першим письменником, який запровадив цю тему у своїй творчості 1895 року, дослідниця вважає А. Кримського⁹. Проте заради справедливості варто сказати, що Кримський мав попередника – Івана Франка, який теж, нехай побіжно та вкрай іронічно, звернувся до цього «модного» на той час захворювання¹⁰.

⁸ Хоткевич Г. Твори : у 2 т. / упоряд., вступ. стаття та прим. Ф. Погребенника. Київ : Дніпро, 1966. Т. 2 : Камінна душа ; Гірські акварелі ; Гуцульські образки ; Статті та спогади. С. 367.

⁹ Див.: Павличко С. Теорія літератури. Київ : Основи, 2002. С. 237–246.

¹⁰ Схожі нервові напади мала й Олімпія Торська з роману І. Франка «Основи суспільності».

Щоправда, Франкові йшлося не так про хворобу, як про гру, маску, якою Целіна прикривала свій дворічний флірт із цируликом. І у цьому тривалому «лікуванні», тобто визначенні діагнозу («А Фледермаус хоч лікар і поганий, але діагноз у нього, милий мій, діагноз! Знаєш, се вже такий дар у чоловіка, сказати б, вроджений!» [т. 18, с. 135]) автор вкотре іронізує над недалекоглядністю Зефірина, який дозволив жінці так легко обкрутити себе довкола пальця. Хоча, попри постійні скарги («От нещастя моє, – говорив пан Зефірин до вірного Теофана, – нещастя з такою жінкою» [т. 18, с. 138]), в особистому житті Андрониковський не нудьгував: до нього частенько приходили сільські дівчата, яких він уподобав.

Ласим до чужих жінок був і «жидок» Фледермаус з містечка Болотяного (сама назва асоціюється з глушиною та нетрями): «виголений і випарфумований» простий цирулик, що іменував себе «магістром фармації і хірургії», а сам пускав хлопам кров по ярмарках і рвав зуби [т. 18, с. 135]. Цьому персонажу, у якому можна пізнати узагальнений образ типового представника-самозванця тогочасної галицької «інтелігенції», автор теж не співчуває: якщо у фрагментарному портретуванні маршалка використовує прийом комічного перебільшення, то описуючи цирулика навпаки вживає стилістично знижену лексику, анімалістичні порівняння (в перекладі з німецької *fledermaus* – «летюча миша»), називаючи його (нехай і вустами ураженого ревністю пана Зефірина) «глупим голибородою» «із довгими, як у малпи, руками і коротенькими ніжками» [т. 18, с. 135]. Сатиричний ефект зовнішнього портрету невеличкого «джентльмена» з «закривленим носом» виникає завдяки прийому карикатурності і цілком відповідає його внутрішньому образу: людини з маленькою лякливою душею, у приємності помучити яку не міг собі відмовити «озлоблений» пан Зефірин.

Тема нервової хвороби, що її імітувала хитра панянка, тут обігрується ще раз, але цього разу – як психічний стан до смерті переляканого жидка, якого щойно впіймав на гарячому Андрониковський. «Та так, і мову вам відняло, – ви ж звичайно добре говорили. І трясетесь, як на ріжні, і бліднієте, то червонієте! Ну, не дай Боже, щоб ви часом від моєї жінки нервів не набралися!» [т. 18, с. 143], – із неприхованим сарказмом говорив Зефірин. Метод, яким він вирішив покарати улесливого жидка за флірт з його жінкою, підступно поклавши тернову гілку під сідло його коня, гідний вчинку як Фледермауса, так і самого Зефірина.

Важливим прийомом сюжетотворення в «Іригації» є принцип іронічного контрасту, за допомогою якого Франкові вдається «уличити» або висміяти вади суспільних відносин і тогочасного устрою. До прикладу, реальне, а не позірне ставлення шляхти до сільської громади відчитуємо з промови того ж таки Зефірина, який спочатку називає себе європейцем і демократом, людиною, яку цікавлять «попередні інтереси народу, а там уже інтереси шляхти», а потім каже, що селянин має бути побожний, «бо раз у нього не стане Бога, не стане тої невидимої караючої руки, то він в тій хвилі зробиться диким звірем і пожре нас» [т. 18, с. 131]. Символічною є згадка про «полушовкове» правдиве польове

шатро предка Андрониковського – якогось гетьмана чи полковника, в якому за двісті років чимало дір прогризли миші та молі. Алегоричний образ цього шатра, яке колись розпинали на полях кривавих битв, тепер уособлює дріяві залишки предківської слави, від якої «на мирнім поступі» сучасного життя вже нічого не залишилося. Часто вживаним художнім засобом, що посилює сатиричну виразність Франкової думки, є літота: «маленька перекуса тяглась уже дві години» [т. 18, с. 126], хоруговки з червоно-білих платків «позвисали долі паличками» [т. 18, с. 123].

Навіть заголовок оповідання, який Франко декодує аж у четвертому розділі, має іронічну семантику. По-перше, автор дозволяє покрити з цього іншомовного слова неосвіченим селянам: «А називається така робота: іригація, – знаєте? Повторіть: іригація! – Ригація! – загули хором селяни. – Не ригація, іригація, – поправив пан Зефірин, – то значить орошення!» [т. 18, с. 130]. По-друге, весь пафос всіх цих приготувань, довгих промов та величезних витрат на англійську машину в результаті зведений нанівець: так само, як селяни не призвичаєні до чужих слів та кшталт іригації (з лат. *irrigatio* – штучне зволоження ґрунту¹¹), так і панські луки та маленькі болотяні потічки на українських землях, як виявилось, не потребують бездумного використання новітніх технологій. Тому «з іригації нічого не вийшло, машину як розібрано, так і не складано, а головні часті двірський коваль виробив на підкови <...>» [т. 18, с. 146].

Попри гостру іронію, яку Франко вклав у злободенну «постемпову» тему оповідання та центральний персоніфікований образ машини («чужоземця», «заграничного звіра», що чапів і блищав очима посеред долини, готовий до скоку [т. 18, с. 123]), не можемо говорити, що письменник був противником техногенного поступу. Навпаки, цій темі він присвятив багато економічних статей, серед яких такі відомі праці, як «Що таке поступ» [т. 45, с. 300–348], «Життя і побут сучасного селянина на Україні і у Франції» [т. 26, с. 61–73], «Кілька слів о проекті фільваркової господарки на селянських ґрунтах» [т. 44, кн. 2, с. 218–221], «Машини і порядки громадські» [т. 44, кн. 2, с. 210–215] тощо. Зокрема в останній Франко писав, що машини, які увійшли до широкого вжитку в Англії та Америці, «роблять рільничу роботу швидше, ліпше і дешевше» [т. 44, кн. 2, с. 214], і що простим селянам треба взятися за розум і поставити свої власні ґрунти на такім ступні господарювання, «щоб машини не тільки не були для них страшними ворогами, але, противно, щоб були їх вірними помічницями в важкій боротьбі за існування» [т. 44, кн. 2, с. 215]. Окрім економічних праць, тему впровадження нових механізованих машин в сільському господарстві порушено в оповіданні «Історія моєї січкарни» [т. 15, с. 249–255].

¹¹ *Сучасний словник іншомовних слів* / НАН України, Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні; уклад. : О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк; відп. ред. Г. П. Півторак. Київ : Довіра, 2006. С. 316.

Вістря сарказму «Іригації» натомість спрямоване в середовище інтелегентних постемповців, представників двора, які пишуть нікому непотрібні теоретичні праці, як от «глибоко-філософської студії» Зефірина Андрониковського «Пропінація, її історична основа, її теперішній стан і будучий розвій» (пропінація – монопольне право магнатів і шляхти на виготовлення і продаж селянам горілки), та хизуються один перед одним у «дуригрішстві». При цьому саме таких, як вони, представників шляхти, що нічого не тямлять на практиці, називають «піонерами культури і поступу», «раціональними господарями» та запрошують взяти участь у комісії для піднесення краевого рільництва. І коли пан Зефірин дізнається про цю почесну і відповідальну місію, на мить його охоплює панічний страх – «була хвиля, коли в голові його промайнув сумнів, чи се, може, не гірка іронія» – та гору взяло втолочене в кров довгим життям комедіанство [т. 18, с. 140] і фальшиві панські цінності. Всі сумніви про те, чи зможе він зробити «дещо доброго для краю», розвіялись, мов дим на вітрі, перед блискучою перспективою – засідати разом, радити разом <...>з князями і графами». Адже ж і на нього відтак «спливе частина графської та князівської світлості» [т. 18, с. 141]. Попри брак елементарних знань та єдиним хистом виголошувати беззмістовні, багатослівні промови, він таки стає членом комісії Рільничого господарства, заживає слави «постемпового і раціонального господаря», людини, що дбає «о культурній місії двору серед громади».

«Іригація» як ідейно цілісний текст, написаний на злободенну тему, текст-віддзеркалення тогочасного змізернілого економічного та духовного стану дворянства, не менш актуально прочитується і нині – чимало таких андрониковських подибуємо не лише серед культурних, а й політичних еліт. Почасти це дає відповідь на питання: чому і молоді науковці, і авторитетні дослідники-франкознавці, не лише з відчуття якогось внутрішнього обов'язку, а зі щирої внутрішньої потреби студіюють творчість Франка.

Oleksandra SALII

«IRRIGATION»: THE FORGOTTEN STORY OF IVAN FRANKO FROM THE GENTRY PROSE CYCLE

The article deals with the little-known satirical story of Ivan Franko «Irrigation» devoted to the socio-economic problems of the age and the relations of the Polish gentry with the rural community. Special attention is given to the problems and poetics creation of the artistic images. The importance of irony as a constructive function of the text is emphasized. Irony makes it possible to expose the deformed values of the society.

Key words: irony, sarcasm, portraiture, topicality, gentry, rural community.